

Капалбаев О.Э.

**КЫРГЫЗДАРДЫН ТЕРИ ИШТЕТҮҮДӨГҮ КОЛДОНГОН ЫКМАЛАРЫ
(XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башы)**

Капалбаев О.Э.

КЫРГЫЗСКИЕ МЕТОДЫ ВЫДЕЛКИ КОЖИ (конец XIX – начало XX вв.)

О.Е.Капалбаев

KYRGYZ METHODS OF TANNING (end of XIX – beginning of XX centuries)

УДК: 39:637.61

Макалада кыргыздардын тери иштетүүнүн негизги ыкмалары, колдонуштары жана алардын башка элдердин кол өнөрчүлүгүндөгү окшоштуктар, айырмачылыктары каралган. Кол өнөрчүлүктө эң байыркы жана жөнөкөй ыкма деп аталганы менен бул ыкмаларды кыргыз эли миңдеген жылдар бою пайдаланып келишкен. Тери иштетүүдө негизинен түктүү жана түксүз терилерди иштетүү менен суусундуктарды куюучу, сактоочу буюмдарды дагы жасашкан. Терини жогорку деңгээлде ийлөө, мыкты сапаттагы булгаарыларды алуу үчүн талкуу өңдүү куралдарды ойлоп табышкан.

Негизги сөздөр: кыргыздар, тери, ыкма, колдонуу, ийлөө, идиш, ыштык, талкуу.

В статье рассматриваются особенности способов выделки кожи в традициях кыргызов, а также сходства и различия способов дубления кожанных изделий с другими народами. Особенности обработки и использования кожанных изделий (волосистая и безволосая способы обработки кожи), использование кожанных изделий для хранения традиционных напитков, хранения продуктов. А также исторический процесс обсуждения и отбора методов обработки для получения более высокого качества кожи.

Ключевые слова: кыргызы, кожа, метод, использование, дубление, утварь, коптильня, кожемалка.

Kyrgyz leather processing methods, and the use of other peoples' handicraft similarities and differences are considered in the article. Though the craft is said to be the most ancient and simple method but these methods have been used by the Kyrgyz for thousands of years. Alongside with the processing of skin- hairy and hairless skin processing, beverage bottling and storage products were made by the Kyrgyz. Crumpling to the high level of the skin, in order to get the best quality leather, the necessary suitable tools were invented.

Key words: kyrgyz, leather, method, utilization, tanning, utensil, smokehouse, leather kneader.

Өндүрүштүн жана технологиянын көптөгөн түрлөрүнүн жогорку деңгээлде өнүгүп жатканы менен байыркы көчмөн элдердин колдо жасаган буюмдары, кол өнөрчүлүктүн баштапкы түрлөрү, жасоо ыкмалары бүгүнкү күндө дагы өзүнүн актуалдуулугун жоготкон жок. Тетирисинче, ааламдашунун шартында ар бир улут өзүнө тандык, бирок унутта калып бара жаткан улуттук баалуулуктарын кайрадан калыбына келтиргенге аракет жасап жатышат.

Тери иштетүү, көнчүлүк өнөр кыргыз элинин басып өткөн жолунда, анын ичинде кол өнөрчүгүндө ээлеген оорду терен. Себеби көчмөн жана жарым көчмөнчүлүк шартта жашаган кыргыз элин үчүн

тери, териден жасалган буюмдар алардын жашоо турмушунун негизги бөлүгүнө айланган.

Алгачкы жамаатта жашаган адамдар алгач терини иштетилбеген калыбында, үзүк-кесик түрүндө: далдалануу, төшөнүп жатуу каражаты катарында гана [14, 87-б.; 13, интернет булак] пайдаланса, акырындык менен терини иштетүүнүн түрлөрүн, ыкмаларын өздөштүрө башташкан.

Советтик тарыхчы жана этнограф М.О. Косвен өзүнүн изилдөөлөрүндө: «Көп жолу коюлган суроо: кайсынысы мурун жаралган – турак-жайбы же кийим-кечекпи? Азыркы изилдөөлөр көрсөтүп жаткандай, артта калган, алгачкы жамаатта жашап жаткан уруулардын кийим дегенди такыр билишпегендиги аныкталса, турак-жайды билбеген бир дагы артта калган уруу жок экендиги такталган. Жогорудагы иликтөөлөр көрсөтүп тургандай, демек, турак-жай биринчи жаралган деген пикирге келебиз» [14, 82-б.], – деген оюн айтат. Көрсө, климаты өтө ысык келген жерлерде кийим-кечектин муктаждыгы жок болуп, ал эми турак-жай жаан-чачындан, күндүн ысыгынан, жырткычтардан жана чогулткан дүнүйөсүн башкалардан коргоо максатында негизги орунга коюлса керек. Демек, «тери алгач кийим-кечек түрүндө эмес, турак-жайга пайдалануучу каражат катарында иштетилген», – деп бүтүм чыгарууга болот.

Ошол эле учурда белгилүү археолог Д.Г.Савинов эрте сак дооруна дооруна таандык Пазырык кургандарынан кездешкен табылгыларды сүрөттөп жатып, кызыктуу ойлорду ортого салат: «Пайдаланууга мүмкүн болгон буюмдардын тизмесинде (мүйүз, сөөк, жыгач, таш) бирөө жетишпей жатат. Ал байыркы доордо, өзгөчө мал чарбачылыкты кесип кылган элдер арасында эң көп жана кенен пайдаланылганы – тери.

Тери, турмуш-тиричилик, чарба каражаты катары гана пайдаланылбастан, байыркы элдер ритуалдык ырым-жырымдарды аткаруу үчүн көркөм буюмдарды жасоодо колдонулган (сөлөкөттөрдү түшүрүүдө ийкемдүүлүгү, жумшактыгы жана көп табылгандыгы менен айырмаланып турат). Бул боюнча Пазырык кургандарынан табылган териден жасалган көптөгөн сүрөттөр: дөңгөчтүн арт тарабын кооздоп турган короздун жана бугунун кесилген турпаттары; багыштын этин тытып жеп жаткан жоорунун элеси түшүрүлгөн тери жамынчы (курганда жыттуу нерселер жагылып, жакшы жыт тарата турган идиш жабылган); Туэктиндин экинчи курганынан табылган мүйүздүү жолборстун турпаты

түшүрүлгөн терилер ж.б. күбөлөндүрүп турат. Териден кесилип жасалган буюмдар сактардын дооруна таандык алтай кургандарынан: Укок, Юстыд, Узунтал, Уландрыктан табылган» [19, 155-б.]. Жогорудагы макалада көрсөтүлүп тургандай тери жөнөкөй буюм катары гана пайдаланылбастан алардын байыркы ишенимдеринде, ырым-жырымдарында да пайдаланылгандыгын белгилөөгө болот.

Ал эми терини иштетиш үчүн же териге сөлөкөттөрдү, сүрөттөрдү түшүрүү үчүн алгач аны даярдоо баскычтары дагы көптөгөн доорду басып өткөндүгү маалым. Ошол учурда терини иштетүү ар бир элде өзгөчө түрдө өнүккөн. Себеби терини учурунда таза кармап, этинен жана челинен ажыратып албаса, тери сасып же күнгө туруп, какчыя катып калышы мүмкүн. Аны кол менен иштетүү өтө кыйынга турган. Ошондуктан кыргыздар пайдалана турган терилерди, эгерде убактылары жок болсо, дароо ири майдаланылган туз менен туздап, көлөкө жерлерге коюшкан [10, 5-б.].

Белгилей кетчү нерсе, малды союунун дагы ар кандай ыкмалары улуттук өзгөчөлүктөргө, диний ишенимдерге жараша өнүккөндүгүн баса белгилөөгө болот. Алсак, кыргыздар малдын кандай түрү болбосун кыбыланы каратып, сол жак жамбашына жыгып, төрт аягын байлап, сол кол менен кемээчтеп (майда жандыктарды), сол бутун желкеге ныктап, мууздаганда адегенде күрөө тамырды жана кекиртекти кулактын түбүн туштап кесет. Бычактын мизи моюн омурткага чейин жетиши керек [13, интернет булак]. Канын толук агызкандан кийин гана жүлүндөсө (өзгөчөлүгү: союла турган малды кыйнабоо үчүн бычакты малды карап курчуткан эмес, көзүнө көрсөтпөйт) [10, 1-б.], ал эми көчмөн тувалыктарда бодо малды союу үчүн малды жыгып, төрт бутун байлап, анчалык чоң эмес бычак менен бодонун желкесинен туура тартып кесип, омурткалып, жүлүндөп, андан кийин канын агызыш үчүн көкүрөк тараптагы көк кан тамырын кесип жиберет. Бул ыкма «чушкуулаар» деп аталган.

Кичи мүйүздүү малды байыркы көчмөн элдерге таандык – *өөзөр* ыкмасы менен союшат. Малды жон кырынан жаткырып, башын сол тарапты карай буруп, союп жаткан адам сол тизеси менен денесине кысып, оң буту менен жерге ныгырып, ошол эле учурда сол колу менен эки алдыңкы бутун кармап, оң колу менен бычактын учун (болжолдуу 4 см) көкүрөктөн төмөнүрөөк ич көндөйүнөн азыраак тилип, кесилген жерге колун салып, омуртканын тушундагы колко тамырды жулуп алат. Бул иш бир нече көз ирмемде аткарылгандыктан мал эч нерсени сезбей, көп кан жоготуудан жан берет [6, 80-81-б.].

Жогоруда кыргыздардын жана тувалыктардын мал союу ыкмаларын сүрөттөп өттүк. Бул жердеги бир гана жалпылык «малды кыйнабай союу» деген гана ойлорунда окшоштук болгону менен малды союу эки түрдө аткарылгандыгын байкадык.

Малдын терисин сыйруу дагы өтө чеберчиликти талап кылган иштердин катарына кирет. Себеби иштете турган тери биринчиден, бычактын мизи тийип кесилип калбашы керек, экинчиден, териге эт-

чел көп кетпешти дагы зарыл. Ошондуктан жандыктардын же жаш малдын терисин сыйрууда муштумдун жардамы, мүйүз бычактын арт жагын колдонуп, жирөө жолу менен тез убакыттын ичинде эле сыйрып коюшкан. Албетте, бул жерде арык мал менен семиз малдын терисин сыйрууда бир топ айырмачылыктар бар. Арык малдын териси жука болуп, эти көк жашылданып, сыйрыганда этке жабышып калып турат. Көп учурда бычактын мизи тийип, тилинип кетет. Ал эми семиз малдын териси калыңданып, ак түстөнүп, майлуу болот. Муштумдун жардамы менен жиреп, тез сыйрып коюуга болгон [10, 2-б.].

Тувалыктардын тарыхый этнографиясын изилдеген окумуштуу С.И.Вайнштейн: «Тувалык малчылар байыртадан эле тери иштетүү боюнча эң мыкты чеберлер экендиги менен атагы чыгып келген» [6, 257-б.], – деп белгилейт. Себеби алар малды союуда, терисин иштетүүдө бир нече ыкмаларды колдонушкандыгы белгилүү. Ошондуктан тувалыктар, алтайлыктар жана кыргыздардын тери иштетүүдөгү ыкмаларына кенен токтолуп өттүк.

Кыргыздар малдын терисин көбүнчө эки түрдө сыйрышкан. Албетте терини иштетүүгө, кайсыл буюм жасала тургандыгына байланыштуу сыйруу иши аткарылган. Алсак, *туяк* жана *ачык* деп аталган [12, 1-б.]. Туяк, көбүнчө эчкилер сыйрылган. Себеби улактын, эчкинин, серкенин, торпоктуун терисинен кол чанач, чанач, тулуп, меш [16, 496-б.] кымыз куюла турган буюмдар жасалгандыктан, алар туяк болушу керек. Алардын төрт буту, моюну чыккан жерлери гана шириленип бекитилген. Ошондой эле көнөк, челек, моюнча жасоо үчүн жылкынын моюн бөлүгү көөдөндөн жогору туяк сыйрылса [4, 124-б.; 12, 2-б.], чарык жана чокой жасоо уйдун, буканын же жылкынын арткы буттары гана жоон сандан туякка чейинки бөлүктөрү туяк сыйрылган [1, 164-б.]. Анткени идиш же бут кийим жасоодо иштин жеңилдиги, ылайыктуулугу эске алынган. Тагыраак айтканда, аларды бүрүп олтурган эмес.

К.И.Антипина: «Чарбага керектелген терилерден башкасы Орто Азиянын бардык базарларына, Россия жана Кашкар шаарларына иштетилбеген түрдө сатылып, алар өз учурунда кайрадан фабрикадан иштетилип жөнөтүлүп турган» [4, 124-б.], – деп белгилесе, С.П.Поляков: «Терилер көбүнчө иштетилген түрдө сатылып турган. Ал эми айрым эмгектердеги «терилердин иштетилбеген түрдө сатылган» деген маалыматтарын түшүнбөстүк деп кароого болот. Малчылар терилерди сатканда же алмашканда иштетиле элек терилерди сырьё катары сатышкан» [18, 66-б.], – деген оюн айтат. Бул жерде эки окумуштуунун кайчы пикирлери жаралып жаткандыгына күбө болуп жатабыз. Бирок берилген эки жыйынтыкта тең чындык бар деп эсептейбиз.

Биринчиден, С.П.Поляковдун айткан пикири боюнча, көчмөндөр өздөрүнүн муктаждыктарын камсыздандырып алгандан кийин, иштетилген териден ат жабдыктарын, бут кийимдерин, сырткы кийимдерин жасап алгандан кийин калган терилерди, туздап катырылган түрдө сатыкка жөнөткөн же кайсыл бир керектүү нерселерине алмаштырып

жиберген. Себеби иштетилбеген терилер көчмөн кыргыз эли үчүн анчалык деле маанини ээлеген эмес.

Экинчиден, Ч.Турдалиеванын берген маалыматы боюнча, XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башында орус келгиндеринин келиши менен малдын терилери товардык эквивалентке айланган [20, 149-б., 174-б.]. Башкача айтканда, сырьё катары ага суроо-талап күчөгөн. Себеби, киреше табуунун булагына айлангандыктан фабрикалардан, заводдордон чыккан булгаарыларды базарларга чыгара башташкан. Бул эки тараптын, сатуучунун жана сатып алуучунун тең муктаждыктарын канааттандырган десек болот. Бирок көбүрөөк пайданы «алып сатарлар» же «кызыл кулактар» табышкан.

Эми тери иштетүүнүн салттык ыкмаларына, анын түрлөрүнө токтололу. Иштетиле турган терилер «түктүү» жана «түксүз» деп экиге бөлүнгөн. Терини колдон иштетүүдө «жыдытуу», «малмага салуу», «ашатуу», «ийлөө», «життүү», «талкууга салуу», «өңдөө» (бордоо), «боео», «ыштоо», «тилүү» жана башка ушул өңдөнгөн түркүн жолдору бар [3, 222-б.].

Түктүү иштетүүдө теринин жүнү жыдылбай, ички бети гана эти жана майы челденип, ашаттылат. Түктүү иштетүүдө талпак, бостек, көлдөлөң, баш кийим, сырт кийим жасалуучу терилер иштетилген.

Терини иштетүүдө биринчи ыкма – ашаткыга салуу деп аталган. Терини ашатуу үчүн жарма, ачкыл, айран жана улпактын аралашмасы, атала пайдаланылган. Ал үчүн жаңы сыйрылган терини жайып, күнгө бир аз тоборсуган соң анын чел этин алууда жандыктын (кой, эчки, кийик) орок, бодонукуна (төө, уй, топоз, жылкы) кол күрөк керектелген. Адатта, ачыган айранга кара тузду жана улпакты, кээде ачкыл жарманы аралаштырып, жандыктын терисинин бетине бирдей жайып, күнгө койгон. Же жандык союлары менен туз сээп, күнгө кургатат [3, 24-б.]. Бул жерде эске ала турган жагдай, себиле турган туздун дагы өлчөмүнө көңүл буруу керек. Себеби туз көбүрөөк салынып калганда теринин сапаты бузулуп калышы мүмкүн болгон. «Манас» эпосунда Кошойдун кандагай тандатып жатканында төмөндөгүдөй ыр саптар кездешет: «... Катыным чоркок киши эле / Кылдыратып көтүмө / Кылып берген иш эле / Арык эчки териси / Атасынын көрүүсү / Ашаткыга жатыптыр / Чыгы менен катыптыр / Ийи кетип калыптыр...» [16, 200-б.]. Бул жерде теринин ашаткыда көп жатып калуусу жасалган буюмдун сапатсыз болуп калышына алып келгендигин белгилеп жатат.

Ашаткынын негизги максаты теридеги эт, май, челдерди ажыратуу болуп эсептелет. 5-6 күнгө чейин ашаткыланып турган териден эттери сыйрыла баштаган учурда миздүү курал-жарактардын жардамы менен тазалап кыруу иштери жүргөн. Теринин иштетүүгө убактысы келгендигин текшерүүнүн дагы бир ыкмасы, теринин жумшак бөлүгүн бир каат кылып катуу бүктөп, кайра анын бурчунан алып жогору көтөрүп, тырмак менен тытып көргөн, эгерде ак из калып кала турган болсо, иштетүүгө даяр экендиги билинген [12, 5-б.; 15, 227-б.]. Иштетиле

турган тери даяр болгонго чейин улам ашаткыдан жаткырып, күнгө коюп, улам текшерүүдөн өткөрүлүп турган.

Тувалыктарда ашаткы койдун кыгын сууга чылап, ачыган мезгилде теринин үстүнө жабылган [6, 81-б.]. Бул ыкма тувалыктарда байыртадан колдонулуп келе жаткандыгы өзүнүн жакшы жыйынтыгын бергендигинде болсо керек. Ал эми Орто Азия элдери кыргыз, казах, өзбек элдеринде ашаткыга айран, жарма, атала ж.б. колдонгондугу белгилүү.

Тазалап кыруу тартиби дагы эске алынган. Алсак, жамбаш тарабынан баш жакты карай кырылса, кабырга тараптан ичти карай кырылган [11, 6-б.]. Бул ыкманы казах элдеринде да колдонушкан [15, 226-б.]. Журналист жана маалымат топтоочу А.Акматалиев териге ашаткыны улам жаңылап, күнгө жайып турса, бат ийине келерлигин белгилеген [3, 22-б.].

Терини тазалоодо курч миздүү чалгынын сыныктары, орок, көп учурларда мизи тегиз кесилген күрөк дагы колдонулган [11, 9-б.; 17, 133-б.]. Себеби терини бузуп албашы үчүн эндүү курал керектелген.

Эгерде тери өтө майлуу болуп калган учурларда жыгачтардын таарындылары, дандын майда калдыктары колдонулган. Аларды теринин үстүнө төгүп сүргүлөгөн учурда теринин майы тез арылган. Андан кийин кургак майлык менен тазалап, колдо жасалган самын менен дыкат жуулган [15, 226-б.]. Мындай ыкма терини майдан арылтып, колго жукпай турган калган. Эскерте кетчү нерсе терини жыдытуу, ашатуу, ийлөө жана башка иштерин көбүнчө аялдар аткарган [2, 125-б.]. Мындай иштерди аялдардын аткарышы жоокерчилик заманга байланыштуу болушу мүмкүн. Көчмөн элдер арасында көп учурларда жылкыга тийүү, жайыт талашуу, уруулардын ортосундагы талаш-тартыштарда эркектердин жүрүшү бул иштерди аялдардын аткаруусуна түрткөн өңдөнөт. Ал эми бодо малдын терисин иштетүүгө чынында аялдардын мүмкүнчүлүгү жеткен эмес. Ошондой эле ал терилерден көбүнчө ат жабдыктары жасалган, меш, сабаа, үртүктөн сырткары. Ошондуктан ал иштерди эркектер гана аткарган.

Малдын терисин жүнүнөн же түгүнөн *жыдытуу* бир нече ыкмада жасалган. Эң жөнөкөйү: сыйрылган малдын териси (уй, топоз, жылкы, төө, бугу-марал) тоборсуп, азыраак кургап калган учурда арыктагы сууга бүктөп, таш менен бастырып коюшкан. 2-3 күн ичинде кадимкидей тери жыдыган. Айрым учурларда теринин түктүү бетин суулап, өзүн өзү менен ороп, көлөкө жерге коюп коюу менен жыдышкан [11, 7-б.; 4, 127-б.; 3, 224-б.]. Алтайлык усталар жыдыган терини тазалаш үчүн агыны катуу сууларды пайдаланылышкан, сууга бекем байлап дагы коюшкан. Жыдыган жүндөрдү суу толук агызып кеткенге чейин кармашкан. Андан кийин терини алып, бийигирээк жерге жайып, эки жагын чоюп, кургатууга өтүшкөн. Көбүнчө керектеле турган буюмдарына ылайыктап кесип алып кургаткан ыңгайлуу болгон [9, 2-б.; 17, 133-б.].

Малмага салуу терини иштетүүдөгү эң негизги ыкмалардын бири болуп эсептелет. Себеби малмага

салуу аты эле айтып тургандай, уйдун, топоздун же жылкынын терисин малмага салуу үчүн тери бата турган жай ырасталыш керек. Анткени тери малмада 20 күнгө чейин турган. Малманын суусу ашаткыдан жасалат. Мында ун, айран, улпак сууга аралаштырылганда ачып, теринин түктөрүн ажыратканга жардамын берген. Кыргыздар көбүнчө малмага жыгачтан челектерден даярдаса [3, 224-б.], өзбектер жерди казып, ага чоподон жасалган чоң кумура-ларды пайдалангандыгы белгилүү [11, 1-б.].

Малмага салынган тери канчалык жылуу турса, ошончолук жакшы жыдышына шарт түзүлгөн. Ошондуктан ар бир экинчи күнү текшерип, ашаткыдан кайтарып куюп, аралаштырып турушкан. Себеби теринин айрым бир жерлерине ашаткы жетпей калып жыдыбай калышы мүмкүн же тери бирдей деңгээлде көөппөй калуу коркунучу бар. 5-6 күндөн кийин ашаткыны боюна сиңирип алган тери малмадан алынып, таза сууга жуулган. Малмадагы тери кол менен кармалган эмес. Катуу ачыган ашаткы колду күйгүзүп койбошу үчүн темирден жасалган кыпчуу-рлар колдонулган.

Жуулган тери өтө кургап кетпегендей, тоборсуган абалда талкууга салганга жараган. Талкуу өтө катуу жыгачтардан алмадан, кара жыгачтан, кайыңдан жасалган. Жумуру, жоон жыгачтын ортосун кенен кылып оноп, кырларын учтуу, аранын тишиндей кылып жасашкан. Айрым учурларда ачакай жыгачтар дагы колдонулган. Тил жыгачы колго баткандай жоондукта, узундугу бир жарым, эки метрге чейин жетип, анын дагы алдыңкы бетине «тиш» чыгарылган. Бул теринин басканда мыжыгырылып (кысып) туруусуна шарт түзгөн. Талкууга алганда сөзсүз түрдө эки адам катышкан. Себеби бир адам тил жыгачты басып, ал эми экинчи адам теринин улам-жылдырып берип турат. Мындай шартта тери бат ийленген [4, 128-б.; 3, 209-б.; 10, 86-б.]. Тувалыктарда талкууну *далгыг* [6, 82-б.] деп аташат. Жасалышы кыргыздардын талкуусунан эч кандай деле айырмасы жок. Талкуу өз учурда талкуу жана кол талкуу деп экиге бөлүнгөн. Айырмасы кол талкуу менен бир киши иштегенге жасалган. Талкууну жасоо татаалдыкты жаратпагандыктан устанын табитине, жыгачтардын табылганы жараша жасап алуу мүмкүн болгон.

Малмадан чыккан тери көлөкөдө кургатылган. Күн көрүп калган тери какчыйып катып калган да, анын бүктөлгөн жерлеринин кыртышы сынып кеткен. Көлөкөдө кургаган теринин дагы бир артыкчылыгы сүйкөгөн жылкынын, кашкулактын, аюунун майын өзүнө тез сиңирип алган [11, 2-б.].

Ири мүйүздүү малдын терилерин жыдытууда алтайлык усталар кыштын күнү суукка тондуруп, андан соң курч бычактын жардамы менен кырып алып, сыртка жайып коюшкан. Тери тоборсуп, жеңилдеп калганга чейин илинип тура берген. Ал эми жай мезгилдеринде малдын кыгына көмүп салышкан. Тери өзүнө нымдын баарын сооруп алгандан кийин түз жерге төшөп, жылкынын, суурдун же аюунун сыйпап, боз үйү ичинде же атайын жасалган жер коломтодо бир жумага чейин ышташкан [17,

134-б.]. Ал эми тувалыктар терини тондуруп, аны кырып соң атайын кызыл карагайдын же черемуханын тамырынан кайнатылып жасалган ботко менен калың шыбап, тегиз кылып ороп алгандан кийин жип менен байлап, бир күндөн соң, дөңгөчтүн үстүнө узунунан жаткырып, союл менен сабаган [6, 83-б.]. Бул учурда тери бир чети жумшарып ийленсе, экинчиден тери боелуп дагы калган.

Майда жандыктардын терилерин түктөн ажыратуунун дагы бир жолу курч бычактын, кестик же устаранын жардамы менен аткарылган, тагыраак айтканда, кыруу жолу менен тазаланган. Т.М.Айтбаев жана С.В.Ивановдор: «тери иштетүүдө атайын курал-жарактар болбогондугуна байланыштуу курч бычактардын бардыгын эле иштете беришкен» [2, 124-б.], – деген пикирлерин билдирешет. Бул жерде алар азыраак адашып алышкандай же усталар жөнүндө эмес, катардагы адамдар жөнүндө маалымат калтырышса керек. Себеби усталар сөзсүз түрдө кандай буюм-тайым жасабасын, биринчи кезекте курал-жарактарды даярдап алышкан. Ал үчүн темир усталарга атайын буйрутма берип жасаштышкан. Ошол учурда «устачылыктын касиети ооп кетет», – деген ишенимдерден улам курал-жарактарын сурап келген адамдарга беришкен эмес [7, 40-б.].

Терини ийлөө өзгөчө мээнетти, күч-кубатты жана чыдамдуулукту талап кылган эмгектердин катарына кирген. Майда жандыктардын терилерин ушалап, тебелеп жумшартуу колдун күчү менен аткарылган. Айрыкча кол чанач, чанач, меш, талпак, көлдөлөң, тулуп, тасмалар ийленип олтуруп булгаарыга, ак кайышка, көнгө айланган.

Терини иштетүүдө кыргыздар менен алтайлыктардын жана тувалардын айырмачылыктары алар сөзсүз түрдө терини ышташкан. Ал эми кыргыздар териден жасалган идиш-аяктар толук тигилип аяктагандан соң гана ыштоого салган.

Ыштык жерге оюлуп жасалган. Анын тереңдиги 1 м болсо, айланасы 3-4 м жетип, үстү күйүп кетпей турган суу жыгачтар менен калың тикеленип, анын бардык тарабы чым менен түтүн чыгып кетпегендей бастырылат, түтүн бир жерде гана чыгышы керек. Ал эми ыштыкка чейинки аралык 1,5 м, туурасы 50-60 см арык сыяктуу жарым метр аралыкта казылып, анын үстүнө дагы суу жыгачтар жаткырылып, чым менен бастырып койгон. Кыргызстандын түштүгүндө бир нече үй бүлө биригип бир ыштык жасап алышкан. Бирок түндүк кыргыздарынын ыштыктарына караганда кичине өлчөмдө жасалган. Ал эми жайлоолордо ар ким мүмкүнчүлүктөрүнө карап өтө жөнөкөй формада жасап алган [4, 128-б.]. От көбүнчө майда курайлардан, кызыл куурайлардан, айрым учурларда тезектерден каланып, бир жумадан жыйырма күнгө чейин ышталган. Канчалык көп ышталса, идиштин сапаты ошончолук мыкты болгон.

Терини иштетүүдө колдонулган дагы бир ыкма терини өңдөө деп аталат. Териге өң берүүдө булгаарыны агартыш үчүн кыргыздар борду пайдаланышкан. Ал үчүн борду бышырып алуу керек болгон. Бор көмөч казанда оттун күчүнө майдаланып күйүп калат. Майдаланган борду тегиз, таза жерге,

көбүнчө чийдин үстүнө төшөлгөн терини бор менен бир нече жолу сүрүп, кайра самында жууп, бул иш бир нече жолу аткарылгандан кийин тери кадимкидей ак түскө боелуп калган [3, 224-б.]. Ал эми башка кызыл, жашыл, кара, сары түскө алыш үчүн жошону, ышкын түптү, шыраалжынды, сары жыгачты пайдаланышкан.

Жыйынтыктап айтканда, албетте, теринин иштетүүдө, колдонууда көчмөн кыргыздар пайдаланып келген ыкмалар завод-фабрикасы, өндүрүшү өнүккөн өлкөлөр үчүн артта калган, өтө жөнөкөй түрдө жасалганы менен Борбордук Азиядагы эң байыркы элдердин катарына кирген кыргыз эли үчүн көөнөргүс кол өнөрчүлүктүн башаты болгон. Терини иштетүүдө миңдеген жылдар бою колдонулуп келген ыкмалар кыргыз элинин кол өнөрчүлүгүнүн, анын ичинде тери иштетүү кол өнөрүнүн мыкты деңгээлде өнүккөндүгүнөн кабар берет.

Адабияттар:

1. Айдаркулов К. О некоторых видах старинной обуви кыргызов (по данным эпоса «Семетей») / С.М.Абрамзон и вопросы кыргызской этнографии: (К 100-летию со дня рождения С.М.Абрамзона) / Сост.: И.Б.Молдобаев, Ж.Ж.Пиримбаева. Б., 2006. – С. 161-167.
2. Айтбаев М.Т., Иванов С.В. Тиснение по коже / Народное декоративно-прикладное искусство киргизов. Труды Киргизской археолого-этнографической экспедиции V / Редакторы: Иванов С.В., Антипина К.И. М.: Издательство «Наука», 1968. – С. 124-131.
3. Акматалиев А.С. Кыргыздардын кол өнөрчүлүгү: Колдонмо / Көркөмдөгөн сүрөтчү К.Коеналиев; Илим. проп. «Мурас» ишкер долбоору. – Б.: Кыргызстан, 1996. – 328 б.: илл.
4. Антипина К.И. Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных киргизов (По материалам, собранным в южной части Ошской области Киргизский ССР). Фрунзе: Изд-во Академии наук Кирг. ССР, 1982. – 288 с.
5. Вайнштейн С.И. Историческая этнография тувинцев: проблемы кочевого хозяйства. – М., 1972. – 314 с.
6. Даржа В. Лошадь в традиционной практике тувинцев-кочевников. – Кызыл: Тувинское книжное издательство имени Ю.Ш.Кюнгеше, 2014. – 184 с.
7. Капалбаев О.Э. Кыргыздардын салттык жыгаччылыгы (тарыхый-этнографиялык изилдөөлөр XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башы). – Б., 2014. – 208 б.
8. Капалбаев О.Э. Кыргыздардын салттык тери иштетүү кол өнөрчүлүгү (XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башы) // Кыргызстан жана Борбордук Азия – баарлашунун мейкиндиги: Этностор аралык мамилелерди бекемдөөнүн өтмүшү, учуру жана келечеги: КР УИА мүчө кабарчысы, т.и.д., проф. А.А.Асанкановдун 60 жылдыгына арналган Кыргызстандын этнологдорунун жана антропологдорунун II конгрессинин баяндамалары жана макалалар жыйнагы / Редколлегия: Т.Чоротегин ж.б. – Б.: «Махпринт» басмасы, 2015. – Б. 340-344.
9. Капалбаев О.Э. Автордун талаа материалы, Дептер №1, Кызылсуу кыргыз автономиялуу областы, Ак-Чий ооданы, Айтпай тегин Кален Асанакун уулу 1937-ж., черик уруучу, торук уругу, агартуучу; Мамбеттокто Жунус 1951-ж., черик уруусу, агартуучу. – 2013. – 27 б.
10. Капалбаев О.Э. Автордун талаа материалы, Дептер №1. Чүй, Ысык-Көл, Нарын областтары, 2014. – 12 б.
11. Капалбаев О.Э. Автордун талаа материалы, Дептер №2. Ош областы, Баткен областы, 2015. – 17 б.
12. Капалбаев О.Э. Автордун талаа материалы, Дептер №3, Б., Токтогул району (Кетмен-Төбө өрөөнү), Жуматаева Лайликан 1955-жыл, саяк уруусу, уз; Суйеркулов Болот 1979-жыл, сарттар уруусу, уста. – 2016. – 6 б.
13. Кой союу. Кой союунун улуттук ыкмасы. <http://kyrgyzinfo.ru/salttar/koj-soyuu-koj-soyuunun-uluttuk-ymasy.html>
14. Косвен М.О. Очерки истории первобытной культуры. М.: Издательство Академии наук СССР, 1953. – 215 с.
15. Кулжабаев Е.У. Традиции и инновации в обработке кожи // Материалы международной научно-практической конференции «Казахстан 2050 – Мәңгілік ел»: Современное состояние и инновации в художественном образовании, посвященной 50-летию специальности «Изобразительное искусство и черчение» (14-15 мая 2014 года). – Алматы: Абай атындагы КазҰПУ, 2014. – С. 225-228.
16. Манас. 3-китеп. С.Орозбаковдун варианты. Кыргыз ССР Илимдер академиясы, Тил жана адабият институту. – Фрунзе: «Кыргызстан», 1981. – 348 б.
17. Мендешова В.М. Выделка кожи у алтайцев // Изучение историко-культурного наследия народов Южной Сибири. Вып. 7. Сборник научных трудов / Под ред. В.И.Соенова, В.П.Ойношев. Горно-Алтайск: АКИН, 2008. – С. 133-137.
18. Поляков С.П. Историческая этнография Средней Азии и Казахстана. Учеб. Пособие. М., Изд-во Моск. Ун-та, 1980. – С. 61-66.
19. Савинов Д.Г. Первичные материалы и стиль Саяно-Алтайских изображений раннескифского времени // Итоги изучения скифской эпохи Алтая и сопредельных территорий. Барнаул, 1999. – С. 154-159.
20. Турдалиева Ч.Дж. История и культура кыргызов в трудах западных путешественников и исследователей (XIX-начала XX вв.). Диссер. на соискание ученой степени доктора исторических наук. – Б., 2009. – 291 с.

Рецензент: к.и.н., Момунбаева Н.С.